

Weiss János

A VARIÁCIÓS TÉZIS KRITIKÁJA

Megjegyzések Joel Whitebook egy megállapítása kapcsán

Fent közölt tanulmányában Joel Whitebook Marcuse *Az egydimenziós ember* című könyvéről mondja: „Az egydimenziós ember felfogható a felvilágosodás dialektikájának marcusei változataként. [...] Marcuse szerint minden szignifikáns »negatív« gondolkodást és minden radikális politikai cselekedetet azáltal sikerült neutralizálni, hogy a rendszer az emberekben hamis fogyasztási szükségleteket váltott ki, és ezt a fölösleges javak egyre kiterjedő termelésével ki is tudta elégíteni.” De rögtön legalább két fontos (egymással összefüggő) különbséget is rögzítenünk kell: egyrészt Marcuse a történelemfilozófiai perspektíváról inkább egy társadalomfilozófiai megközelítésre tért át, másrészt mégis csak lehetségesnek tartott egy olyan kulturális forradalmat, amely képes a rendszert stabilizáló szükségletek megkérdőjelezésére. De változatnak nevezhető ez még?

A variációs tézis nem Whitebook találmánya, hanem Rolf Wiggershaus fogalmazta meg elsőként az 1986-ban megjelent hatalmas monográfiájában.¹ Ebben Wiggershaus Horkheimer *Eclipse of Reason* című művét (valójában öt előadásról van szó, amelyeket a szerző 1944 februárjában és márciusában a Columbia Universityn tartott)² és Marcuse *Eros and Civilization* című könyvét (ez a könyv is előadásokból született, amelyeket Marcuse 1950/51-ben a Washington School of Psychiatry-n tartott) tekinti változatoknak.³ Whitebook hivatkozik is Wiggershaus könyvére, de csak a felvilágosodás dialektikájának értelmezése kapcsán, és nem a variációs tézis kimondásakor. Most annak megvi-

¹ Lásd Rolf Wiggershaus: *Die Frankfurter Schule. Geschichte, theoretische Entwicklung, politische Bedeutung*, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1988.

² I.m. 384.

³ I.m. 554.

tatásától is eltekintenek, hogy melyik marcusei könyvet lehetne több joggal „variációnak” tekinteni. Inkább azt szeretném kimondani, hogy Wiggershaus azt az alapkonceptiót próbálja kiépíteni, hogy *A felvilágosodás dialektikája* a frankfurti iskola olyan paradigmikus műve, amely legalább 1968-ig biztosan őrizte a maga státuszát. Ez persze nem jelenti azt, hogy Wiggershaus ne mutatná be a könyv előzményeit is. A legfontosabb külső lökés szerinte Benjamin *Történelemfilozófiai tézisei* felől érkezik. Ennek a hatásnak Whitebook egy nagyon szép pszichológiai megfogalmazást ad: „Semmi sem rázza meg annyira a gondolkodást, mint egy traumatikus tapasztalat. [...] Walter Benjamin öngyilkosságának híre [...] Horkheimert és Adornót arra kényszerítette, hogy a projektjük premisszáit megkérdőjelezzék.” De voltak belső előkészületek is, mindkét szerzőtől ismerünk olyan dolgozatokat, amelyek csíra formájában már tartalmazzák a felvilágosodás dialektikájának alap gondolatát. (Horkheimernél ez elsősorban a *Vernunft und Selbsterhaltung* című tanulmány, Adornónál pedig a *Zur Philosophie der neuen Musik* című kézirat.⁴ Wiggershaus ennek a másodiknak sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonít, és ezzel Adorno pályáján egy érdekes átmenetet teremt a zenefilozófiai és a történelem-, illetve társadalomfilozófiai elemzések között.)

De a fő probléma csak most következik: a frankfurti iskola történetében van egy mű, amelyet tartalmilag ugyanilyen joggal lehetne „variációnak” tekinteni, ezt azonban kronológiai okok miatt nem tehetjük meg. A könyv címe: *Escape from Freedom (Menekülés a szabadság elől)*. (Ezt a zavart Whitebook úgy próbálja feloldani, hogy Frommról egyáltalán nem is beszél.) A mű 1936 és 1940 között született, és eredetileg a Társadalomkutató Intézet 1938-as kutatási programjában mint tervezett publikáció szerepelt, *Man in the Authoritarian State* címmel.⁵ (A *felvilágosodás dialektikájának* munkálatai viszont csak 1941-ben kezdődtek.) Rainer Funk így ír Fromm könyvéről: „Ez az első könyv formájú monográfia, amellyel Fromm a nyilvánosság elé lépett. [...] És az összes publikációja között még mindig kitüntetett helyet foglal el, méghozzá teljes joggal.”⁶ Az alábbiakban egy kicsit lazítani próbálok *A felvilágosodás dialektikájának* paradigmikus státuszát, hogy így (legalább vázlatosan) megvizsgálhassam az *Escape from Freedom*-hoz való viszonyát.

Fromm könyvében már csak egyetlen Horkheimer-hivatkozás szerepel: „A gondolkodástól azzal is elvehetjük a kedvet, hogyha minden igazságot viszonylagosnak tar-

⁴ Az előbbi a Benjamin emlékére kiadott kötetben szerepel, az utóbbi pedig *Az új zene filozófiájának* első részeként került publikálásra.

⁵ *Die Frankfurter Schule*, 305.

⁶ Rainer Funk: Anmerkung des Herausgebers, in: Erich Fromm: *Gesamtausgabe*, 1. kötet, Deutsche Verlags-Anstalt, 1980. 407.

tunk.”⁷ Ez a hivatkozás Max Horkheimer 1934-ben született, *Zum Rationalismustreit in der gegenwärtigen Philosophie* című dolgozatára vonatkozik. A hivatkozás azonban meglehetősen esetleges, nem is törekszik a tanulmány sajátos fogalmiságának felvillantására. Pedig Fromm minden bizonnyal nagyon sokat köszönhetett ennek a dolgozatnak. Ennek vége felé olvashatjuk: „A csak a saját érdekeikkel foglalkozó polgári individuumok konkurencia-harcából a rohamosan fejlődő gazdaság törvényei miatt csak nagyon kevés csoport került ki valóságos győztesként. Az emberek sokkal nagyobb része elveszti a maga individualitását és tömeggé válik, amely csak heteronóm módon tud cselekedni, még akkor is, ha a célok között [...] bizonyos mértékig a saját szükségletei is szerepelnek. Az irracionizmus helyesen diagnosztizálja a racionalizmus csődjét, de ebből helytelen következtetéseket von le.”⁸ Fromm ugyan többször használja a könyvben a „tömeg” szót, de az sohasem válik a koncepció átfogó vagy alapvető terminusává.⁹ Pedig közelebbről tekintve Fromm ugyanezt szeretné leírni: a polgári individuumok tömeg-emberekké válnak. De ennek az átalakulásnak a közege nem egyszerűen a modern társadalomban dúló konkurenciaharc, hanem egy szociálpszichológiai folyamat. „Könyvem alapvető állítása, hogy az individualizmus előtti világ kötelékeitől megszabadult modern ember, akit e kötelékek egyidejűleg védtek és korlátoztak is, nem tett szert olyan, pozitív értelemben vett szabadságra, amelyben individuális énjét kiteljesíthetné.”¹⁰ A felszabadulás így nem vezet igazi szabadsághoz: az ember ugyanis az elvesztett biztonsága miatt menekülési útvonalakat keres magának: „Ebben a fejezetben azokat a menekülési mechanizmusokat vesszük szemügyre, amelyek az elszigetelt ember bizonytalanságérzetéből fakadnak.”¹¹ E menekülés céljai: az autoritás, a destruktivitás vagy a konformitás. Ezek mind az alávetés különböző formái. Fromm ebben az összefüggésben a szabadság dialektikájáról is beszél: az újkorban kibontakozó szabadság az univerzális alávetéshez, a despotizmushoz vezet. Ezt már a reneszánsz kapcsán is ki lehet mutatni: „Az új individualizmussal párhuzamosan új despotizmus született. Elszakíthatatlanul összefonódott szabadság és zsarnokság, individualizmus és anarchia.”¹² De ennek a folyamatnak a kimenetele nem csak nyitott, hanem közvetlenül az egyes ember szintjén, vagyis a szocializációban dől el. „A gyermek

⁷ Erich Fromm: *Menekülés a szabadság elől*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993. 202.

⁸ In: Max Horkheimer: *Gesammelte Schriften*, 3. kötet, S. Fischer Verlag, 1988. 219.

⁹ Egy 1938 tavaszán Horkheimernek írt levélben Fromm (egy olvasmányélményére hivatkozva) pozitívan ír a tömegekről, annak szolidaritását és energiáját emlegetve. Lásd Max Horkheimer: *Gesammelte Schriften*, 16. kötet, S. Fischer Verlag, 409.

¹⁰ *Menekülés a szabadság elől*, 10.

¹¹ I.m. 119.

¹² I.m. 49.

egyre szabadabban fejezheti ki individualitását, már nem akadályozzák korábbi kötelékei. Ám egy olyan világtól válik szabadabbá, amely valaha biztonságot és megnyugvást adott számára. Az individuáció a személy növekvő erejét és önállóságát tükrözi, ám egyben olyan folyamat is, amelynek során eltűnik a másokkal való eredendő azonosságérzete, s a gyermek egyre jobban elkülönül embertársaitól. Ez a növekvő elkülönülés a magányhoz fogható elszigeteltséggel, erős szorongással és bizonytalanságérzéssel jár együtt.”¹³ Láttuk, hogy ennek eredményeként jönnek létre a menekülés vagy az alávetés mechanizmusai. De minden másképp is történhet: ez az elkülönülés elvezethet a másokkal való meghittség és szolidaritás érzéséhez, „ha a gyermek ki tudja fejleszteni magában a világhoz fűződő kapcsolatok alapját alkotó új erőt és produktivitást, akkor új típusú közelséget és szolidaritást alakíthat ki embertársaival.”¹⁴ (És Fromm ezt tekinti célnak társadalmi körülmények között is: „A tradicionális szabadságot megőrizve és növelve egy újfajta szabadságot is meg kell valósítanunk, azt a szabadságot, melyben megvalósíthatjuk egyéniségünket, és hinni tudunk önmagunkban és az életben”.)¹⁵

Azt valószínűleg nem lehet eldönteni, hogy a felvilágosodás dialektikája mennyit köszönhet a szabadság dialektikájának. De azt láttuk, hogy az utóbbinak is vannak horkheimeri gyökerei. Adorno a *Die revidierte Psychoanalyse* című rendkívül érdekes tanulmányában reagál majd erre a vitára. „A nyugati civilizáció faktorai közül [...] valószínűleg legfölül az a körülmény áll, hogy a kultúránk egésze az individuális konkurenciára épül.”¹⁶ Mintha ezt akarná mondani: mégis csak a konkurencia a legfontosabb, és nem a személyiségen belül zajló folyamatok. Ezzel lassan elérkeztünk az elméleti különbségek meghatározásához. *A felvilágosodás dialektikájának szerzői* legalább kétféle ok miatt nem értettek egyet a frommi elgondolásokkal. (1) A kibontakozott barbárság világában az énből mindenféle spontaneitás és szabadság kiveszett. Természetesen a társadalom továbbra is egyedekből épül fel, de őket teljes egészében és közvetlenül meghatározzák a társadalmi-történelmi folyamatok és összefüggések. (És ez még kiegészül *A felvilágosodás dialektikájának* előszavában szereplő tudomány-kritikával, amely kétségtelenül a szociálpszichológiára is vonatkozik.)¹⁷ (2) A dialektika nem lehet esetleges

¹³ Menekülés a szabadság elől, 36.

¹⁴ I.m. uo.

¹⁵ I.m. 94.

¹⁶ Theodor W. Adorno: *Die revidierte Psychoanalyse*, in: uő: *Gesammelte Schriften*, 8. kötet, Suhrkamp Verlag, 1972.

¹⁷ Max Horkheimer – Theodor W. Adorno: *Dialektik der Aufklärung*, in: Theodor W. Adorno: *Gesammelte Schriften*, 3. kötet, Suhrkamp Verlag, 1981. 11. Magyarul: *A felvilágosodás dialektikája*. Atlantisz. Budapest, 1990.

folyamat, a véletlennek semmiféle helye nincs benne. Nem lehet azt mondani, hogy az alapfolyamat (a felvilágosodás kibontakozása vagy a szabadság növekedése) fonákja be is következhet, még nem is. Ez metodológiai tönkretenné a dialektikát.

Wiggershausnak valószínűleg igaza van, amikor Fromm és a Társadalomkutatási Intézet kapcsolatának megszakadását így írja le: „Fromm úgy vélte [...], hogy vannak olyan emberi lehetőségek, amelyek az evolúció során fejlődtek ki, nevezetesen az alkotó és kritikai gondolkodás, a differenciált érzéki és érzelmi tapasztalatok megélése, a törekvés az igazságra és az igazságosságra. Miközben Adorno és Horkheimer egyre inkább úgy látták, hogy a spontaneitás romokban hever [...].”¹⁸

A *felvilágosodás dialektikájának* paradigmája így tulajdonképpen és elsődlegesen Fromm koncepciójának elutasításával és azon keresztül jött létre.¹⁹

¹⁸ *Die Frankfurter Schule*, 303-304.

¹⁹ És arra, hogy ez az elutasítás nagy veszteségekkel járt, majd csak Jürgen Habermas fog rámutatni: lásd *Theorie des kommunikativen Handelns*, 1. kötet, Suhrkamp Verlag, 1981. IV. fejezet. Magyarul: *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Gondolat, Budapest, 2011.